

2009-2011-ci illər üçün

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının

elmi-tədqiqat işlərinin

P L A N I

№	Mövzu, iş, mərhələlər	Mövzunun təsnifat üzrə Kodu ¹	İcra müddəti		Maliyyələşdirmə mənbələri ²	İşin xarakteri ³	Maliyyə həcmi (min.man)	İşçilərin sayı		
			Başlanğıc	Son				Cəmi	Elmlər doktoru	Elmlər namizədi
	Mövzu : Azərbaycan dilinin ləksik,morfoloji,sintaktik sistemi və üslubiyyatı	81'366 81'367	2009	2011	04	01	114098	13	3	10
1	İş:Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı Mərhələ:a)morfoloji yolla söz yaradıcılığında mübahisəli olan sözdüzəldici şəkilçilərin (-ca,-cə) tədqiqi b) -ca,-cə şəkilçisi ilə əlaqədar mənbələri öyrənmək c)Azərb. dilində) -ca,-cə şəkilçisinin söz yaradıcılığında mövqeyi	2009 2009 2010 2011	2011 2009 2010 2011							
2	İş:Müasir Azərbş dilində köməkçi nitq hissələri Mərhələ:a)Köməkçi nitq	2009	2011							

	hissələrinin omonimliyi məsələsi	2009	2009							
	b)KNH-nin sinonimliyi məsələsi	2010	2010							
	c))KNH-nin üslubi imkanları	2011	2011							
3	İş: Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşu haqqında tədqiqlər Mərhələ:a)polisemantik sözün məna sərhədlərinin müəyyənləşməsi b)Onomastik vahidlərin təsnifi və semantik təhlili c)Törəmə(düzəltmə)leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətləri	2009	2011							
		2009	2009							
		2010	2010							
		2011	2011							
4	İş:Mətnə ekspressivlik yaradan vasitələr Mərhələ: a)bədii təsvir vasitələrinin yaratdığı ekspressiya b) bədii ifadə vasitələrinin yaratdığı ekspressiya c)Təkrarların yaratdığı ekspressiya	2009	2011							
		2009	2009							
		2010	2010							
		2011	2011							
5	İş: Azərbaycan dilində mürəkkəbləşmiş cümlə konstruksiyaları Mərhələ: a)Cümlə üzvləri	2009	2011							

	və tərkibli üzvlər məsələsi b)Tərkiblər.Yarımpredikativ kateqoriyalar kimi c)Mürəkkəbləşmiş cümlədə “cümlənin üzvü” məsələsinə dair	2009 2010 2011	2009 2010 2011							
6	İş:Tema və remanın daxili imkanları Mərhələ: a) Tema-remanın leksik funksional cəhətləri b) Tema-rema ekstra kontekst daşıyıcısı kimi c) Tema-rema ekstra kontekstə bağlı leksik təqdimdə	2009 2009 2010 2011	2011 2009 2010 2011							
7	İş: Nitq hissələri və cümlə üzləri problemləri Mərhələ: a)Material toplamaq b)Əsas nitq hissələrinin cümlədə daşdığı vəzifələr c) Əsas nitq hissələrinin funksiyaları	2009 2009 2010 2011	2011 2009 2010 2011							
8	İş: Azərbaycan dilinin təcrübi məsələləri Mərhələ: a) Azərbaycan dilinin leksika və fonetikasına dair təcrübi məsələlər b) Azərbaycan dilinin	2009 2009	2011 2009							

	morfologiyasına dair təcrübi məsələlər c) Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair təcrübi məsələlər	2010 2011	2010 2011							
9	İş:Danışiq dili və ədəbi dildə intensivləşdirmənin ifadə yolları Mərhələ: a) Danışiq dili və dialekt dili;ortaq və fərqli cəhətlər b)Canlı danışiq sözləri və ədəbi dildə bunların öz əksini tapması c)Ədəbi dildə danışiq dili vahidlərinin normalaşması və intensivləşdirmə	2009 2009 2010 2011	2011 2009 2010 2011							
10	İş:Reklam adları Mərhələ: a) Reklam adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri b) Reklam adlarının morfoloji xüsusiyyətləri c) Reklam adlarının sintaktik xüsusiyyətləri	2009 2009 2010 2011	2011 2009 2010 2011							
11	İş:Nitq mədəniyyəti və nətiqlik Mərhələ: a)Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin tarixi b)Nitqdə ifadəlilik yarada vasitələr c) Nitqdə ifadəlilik yarada vasitələr(davamı)	2009 2009 2010 2011	2011 2009 2010 2011							

12	İş:Publisistik üslub	2009	2011							
	Mərhələ: a)Qəzet dili	2009	2009							
	b)Radio dili	2010	2010							
	c)Televiziya dili	2011	2011							

Filologiya fakültəsinin dekanı:

Prof.E.İ.Əzizov

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının
müdiri:

akad.A.A.Axundov

Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının 2009-cü il üçün elmi-tədqiqat işlərinin planı

N	İstiqamət, problem, mövzu və işin adı	İşin məqsədi	İcra müddəti		İşin rəhbəri	İşin icraçıları
	İstiqamət: Dilçilik Problem: Azərbaycan dilinin leksika və qrammatikası Mövzu: Azərbaycan dilinin leksik, morfoloji, sintaktik sistemi və üslubiyatı		2009	2009		Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası
1	İş: Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı Mərhələ1: Azərbaycan dilində vurğu və söz yaradıcılığı.	Azərbaycan dilində vurğunun fonosemantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq.	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	prof. B.B.Əhmədov
2	İş: Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri Mərhələ1: Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi məsələsi	Köməkçi nitq hissələrinin öz aralarında və ya onların əsas nitq hissələri ilə omonimliyinin meydana çıxma səbəb və mahiyyətini açmaq omonimləşmənin istiqamətini müəyyənləşdirmək, əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələrinə doğru inkişaf tendendiyasını müəyyənləşdirmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	prof. T.M.Hacıyev
3	İş: Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşu haqqında tədqiqlər Mərhələ1: Polisemantik sözün məna sərhəddinin müəyyənləşməsi	Polisemantik sözün məna sərhəddini konkret linqvistik ölçülərlə müəyyənləşdirmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.İ.T.Əhmədzadə

4	İş: Mətnin ekspressivliyini yaradan vasitələr Mərhələ1: Bədii təsvir vasitələrinin yaratdığı ekspressiya	Poetik təfəkkürün yaratdığı eksptessiya çox müxtəlif vasitələrlə reallaşır. Bədii təsvivasitələri və bədii ifadə vasitələri mətnin poetic təsirini qüvvətləndirir və bütövlükdə mətnə ekspressiv çalar verir	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.E.C.Həsənova
5	İş: Azərbaycan dilinin mürəkkəbləşmiş cümlə konstruksiyaları Mərhələ1: Cümlə üzvləri və tərkibdaxili üzvləri məsələsi.	Mürəkkəbləşmiş cümlələri xüsusi cümlə tipi kimi araşdırmaq, onları sadə və mürəkkəb cümlələrdən fərqlərini üzə çıxarmaq, bir cümlə tipi kimi öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini şərh etmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.İ.Ə.Əhmədzaadə
6	İş: Nitq hissələri və cümlə üzvləri problemi Mərhələ1: Material toplamaq	Nitq hissələrinin başqa vəzifələrini təyin etmək, onların hansı cümlə üzvləri vəzifəsində və işləmə bilməsini öyrənmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.Z.Ə.Şahbazova
7	İş: Azərbaycan dilinin təcrübi məsələsi Mərhələ1: Azərbaycan dilinin leksika və fonetikasına dair təcrübi məsələsi	Azərbaycan dilinin fonetika və leksikasına dair təcrübi məsələlərinin araşdırılması	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dosS.İ. Kazımova
8	İş: Danışiq dili və ədəbi dildə intensivləşdirmənin ifadə yolları. Mərhələ1: Danışiq dili və dialekt dili ortaq fərqli cəhətlər.	Danışiq dili və dialekt dilininj dil səviyyələrində, müxtəlif dil vahidlərinin qarşılıqlı münasibətlərini, onların ortaq və fərqli cəhətlərini öyrənmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.Y.Ə.Məmmədli
9	İş: Reklam adları Mərhələ1: Reklam adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri	Reklamların dilində işlənənən xüsusi adların leksik-semsntik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.R.Y.Həbibli

10	İş: Nitq mədəniyyəti və natiqlik Mərhələ1: Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin tarixi	Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti məsələlərini izləmək. Nitq mədəniyyətinin dil və nitq mədəniyyətindən fərqli cəhətlərini göstərmək	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.İ.H.Hacıyeva
11	İş: Tema və romanın daxili imkanları Mərhələ1: Tema və romanın leksik-funksional cəhətləri	Aktual üzvlənmə komponentləri olan tema və romanın leksika tərkibini, kontestdən nə dərəcədə asılı olduğunu aşkarlamaq	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	dos.F.F.Əlizadə
12	İş: Publisistik üslub Mərhələ1: Qəzet dili	Funksional üslublar arasında publisistik üslubun hal-hazırdakı yeri, ona xas olan leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərin araşdırılmasının həm elmi, həm də praktik əhəmiyyəti	01.01.2009	31.12.2009	akad. A.A.Axundov	baş müəl.M.V.Vəliyeva

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının

müdiri:

akad.A.A.Axundov

AZƏRBAYCAN TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ KAFEDRASI

İndeks UOT 801.55,801.56

Dövlət qeyd.0106AZ00521

«TƏSDİQ EDİRƏM»

Elmi İşlər üzrə prorektor

_____ k.e.d., prof.İ.Ə.Əliyev

_____ 2008-ci il

Azərbaycan dilinin leksik, morfoloji, sintaktik
sistemi və üslubiyyəti
(2006-2008-ci illərin tam hesabatı)

ETH-nin rəisi:

b.e.d.,prof

_____ İ.N.Əliyeva

_____ 2008-ci il

ETL-nin rəhbəri:

F.e.d., akad.

_____ A.A.Axundov

_____ 2008-ci il

BAKİ – 2008

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının
2006-2008-ci illər ərzində elmi-tədqiqat işlərinin
yerinə yetirilməsi haqqında

HESABATI

MÜNDƏRİCAT

Referat	səh.4
Giriş	səh.6
Mövzu: Azərbaycan dilinin leksik, morfoloji, sintaktik sistemi və üslubiyatı	səh.7
Nəticə.....	səh.31
Ədəbiyyat.....	səh.33
İcraçıların siyahısı	səh.35
Əlavələr	

REFERAT

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında 2006-2008-ci illərdə 10 nəfər elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olmuşdur. Onların elmi-tədqiqat işi aşağıdakı mövzuları əhatə edir. Bu mövzular aşağıdakılardan ibarətdir.

Professor B.B.Əhmədov: - Azərbaycan dili sözlərində vurğu və onun yeri. Müəllif bu mövzu üzrə zəngin material əsasında sözlərdə vurğunun yerini iki istiqamətdə tədqiq etmişdir:

- a). Öz sözlərimizdə vurğunun yeri.
- b). Alınma sözlərdə vurğunun yeri.

Dosent İ.T.Məmmədov: - Leksik məna haqqında ümumi məlumat. Müəllif sözlərin leksik mənası haqqında mülahizələri araşdırmış və linqvistik semantika haqqında öz mülahizələrini söyləmişdir.

Dosent Z.Ə.Şahbazova: - Subyektiv modallıq.

Bu elmi-tədqiqat işində modallığın ifadə vasitələri xüsusilə subyektiv modallıq geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Dosent Y.Ə.Məmmədli: Danışiq dilindən ekspressivliyin ədəbi dilə transformasiyası. Tədqiqatçı bu elmi işdə danışiq dilinin ekspressivliyi məsələlərini araşdırmış və onun ədəbi dilə keçmə şəraitini, vasitələrini tədqiq etmişdir.

Dosent R.Y.Həbibli: Onomastik nominasiya.

Müəllif onomastik nominasiyanın tərkib hissələrindən olan sözün semantikasının strukturu, dil vahidlərinin mənasının dəyişməsi və nominasiyanın müxtəlif üsullarını tədqiqata cəlb etmişdir.

F.e.n.baş müəllim M.V.Vəliyeva: Müasir poeziyanın poetexniki xüsusiyyətləri. Bu mövzuda aparılmış elmi işdə çağdaş poeziyamızda poetizm yaradan vasitələr öyrənilmiş və buna aid elmi nəticələrə gəlinmişdir.

F.e.d.prof. T.M.Hacıyev: Şəkilçilərin qovuşması.

Müəllif bu tədqiqatında müasir dövrdəki ikihecalı şəkilçilərin formalaşma prosesini izləmişdir.

Dosent E.C.Həsənova:

Ekspressiv mətnin strukturu və onun tərcüməsində adekvatlıq. Mətnin tərcüməsində adekvatlığın saxlanması çox mürəkkəb bir prosesdir. Müəllifin qənaətinə görə burada mətnin semantik yükü ilə bərabər onun strukturu, ifadə etdiyi ekspressiya nəzərə alınmalıdır.

Dosent İ.Ə.Əhmədzadə: Azərbaycan dilində mürəkkəbləşmiş cümlə konstruksiyaları. Cümlə strukturu tarixən inkişaf edərək mürəkkəb konstruksiyalar yaradır. Bu konstruksiyalar fikrin rəssional ifadəsi üçün imkan verir. Buna görə mövzu tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dosent S.İ.Kazımova: Cümləni genişləndirən vasitələr.

Cümləni genişləndirən vasitələr sadə cümlənin quruluşunu dəyişdirdiyi kimi onun informasiya yükünün daha geniş, daha dəqiq ifadəsinə imkan verir.

Kafedrada aparılmış elmi-tədqiqat işləri Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinə həsr edilmişdir.

GİRİŞ

Azərbaycan dilçiliyi kafedrası üzrə 2006-2008-ci illərdə ştatda olan 10 nəfər əməkdaş elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Onların elmi işi aşağıdakı istiqamətlərdə olmuşdur:

Azərbaycan dili sözlərində vurğu.

Leksik mənanın tipologiyası.

Subyektiv modallıq.

Danışiq dilindən ekspressivliyin ədəbi dilə transformasiyası.

Onomastik nominasiya.

Müasir poeziyanın poetexniki xüsusiyyətləri.

Şəkilçilərin qovuşması

Ekspressiv mətnin strukturu və onun tərcüməsində adekvatlıq.

Azərbaycan dilində mürəkkəbləşmiş cümlə konstruksiyaları.

Cümləni genişləndirən vasitələr.

Azərbaycan dilinin leksik, morfoloji, sintaktik sistemi və üslubiyyəti

1. Azərbaycan dilinin çoxhecalı sözlərində vurğunun yeri
2. Alınma sözlərdə vurğunun yeri

a). Ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdə vurğu

b). Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərdə vurğu

Əsas hissə

Tədqiqatın iki böyük mövzusu var: a) Azərbaycan dili sözlərində vurğu; b). Alınma sözlərdə vurğunun yeri

a). Azərbaycan dilində vurğunun yeri

Bu hissədə nümunələr əsasında Azərbaycan dilinin heca vurğusu, onun daimi yeri, tətbiqi, hərəkət meyli kimi misallar öz əksini tapıb.

b) Alınma sözlərdə vurğunun yerləşin bu hissəsində iki istiqamət vardır: 1) ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdə vurğunun yeri. Burada uzun saitli vurğunun sait məsələsi ön plana çəkilib. 2) Rus və Avropa dillərindən keçmiş sözlərdə vurğunun yeri. Bu hissə də faktiki materiallar (çoxhecalı sözlər) əsasında araşdırılır. Həmin faktlarda vurğunun hərəkəti diqqəti çəkir.

Azərbaycan dilində sözlərin vurğusunun müxtəlif hecalarda deyilməsi ilə əlaqədar material toplanmışdır. Material radio, televiziya diktorlarının danışığı, auditoriya nitqinin materialları əsasında əldə edilmişdir. Həm də respublikada çap edilmiş vurğu lüğəti kitabçasından, bədii ədəbiyyatdan misallar seçilmişdir. Nəticədə sözlərdə vurğunun yeri və funksiyasını əks etdirən böyük kartoteka hazırlanmışdı.

Sözlərdə vurğunun yeri: a) öz sözlərimizdə vurğunun yeri; b) alınma sözlərdə vurğunun yeri.

Toplanmış material üzrə tədqiqat başlanmış, aydın olmuşdur ki, vurğu mövzusunun iki istiqamətdə araşdırmaq zəruridir:

a) Azərbaycan sözlərində vurğunun yeri

b) Alınma sözlərdə vurğunun yeri.

Bu qruplaşdırmadan sonra plan əsasında hər mövzu üzrə elmi təhlil aparılmışdır. İlk növbədə öz sözlərimizdə vurğunun yeri şərh edilmiş həmin mülahizə çoxlu misallarla izah olunmuşdur. Burada vurğunun təbiət, sözdə hərəkəti, uzun saitlərdən fərqi kimi məsələlər izah edilmişdir. Beləliklə, iki və daha artıq hecalı öz sözlərimizdə vurğu, əsasən son hecaya düşür. Bununla yanaşı ön sözlər də var ki, vurğu ön hecaya vurulur. Elmi işdə vurğulu heca və uzun heca, çoxhecalı sözlərdə vurğunun hərəkəti, heca vurğusunun təbiəti geniş şərh edilir. Bütünlükdə Azərbaycan dilinin çoxhecalı sözlərinin vurğu baxımından təhlili elmi işdə öz əksini tapıb. Bu mövzuda məqalə də çap edilmişdir.

Bu ildə «Alınma sözlərdə vurğunun yeri» mövzusu işlənmişdir. Toplanmış faktlar qruplaşdırılarkən bəlli oldu ki, dilimizdə işlənən alınma sözlər vurğu baxımından çox mürekkəbdir. Belə ki, bir qrup alınma sözlərdə vurğu sözün ilk hecasında (məs.: o'pera, ma'fiya...), bir qrupunda çoxhecalı sözlərin orta hecasında (morfolo'giya, fone'tika...), üçüncü qrup sözlərdə isə son hecada deyilir (əla', mühazirə'...) və s.

Alınma sözlər vurğu baxımından araşdırılarkən onlar ərəb və fars sözləri, rus dili və Avropa dillərindən keçmiş sözlər üzrə iki qrupda təhlil edilmişdir. Aydın olmuşdur ki, ikihecalı alınma sözlərdə sözünü və sözortası hecalardakı vurğu sözün sonuna doğru tədrici hərəkət edir. Bu mövzuda mürekkəb sözlərdə də vurğu məsələsi araşdırılmışdır. Onu da əlavə edək ki, toplanmış materiallar bu mövzu üzrə yeni bir istiqamət də açmışdır. Onu isə gələcək illərdə araşdırmaq planlaşdırılıb.

Elmi ədəbiyyatda mənanın üç mövcudluq forması qeyd olunur:

a) dildə (verbal, işarəvi, simvolik) mövcud olan məna sinonim terminlərlə adlandırılır. Bu məna tipi spesifik kvaziobyekt (işarə) sistemi kimi dilin hissi bazasında özünü göstərir. Mənanın daşıyıcısı olmaq bir işarə kimi sözdə cəmlənir, sözə köçürülür. Buna görə də mənanın sözə hopması onu konkret fəaliyyət situasiyasından ayırıb, daşıyıcıya mənadən kənarda olan bir vasitə kimi baxmaq imkanı verir.

b) Mənanın ikinci forması predmetlə bağlıdır. Başqa sözlə predmet mənasızdır. Bu mənə perseptiv obrazın hissi bazasında (yəni, qavrayışdakı, yaddaşdakı, təxəyyüldəki obraz) mövcuddur. Mənanın birinci formasından fərqli olaraq burada real predmetin situasiyada bilavasitə iştirakı vacibdir ki, onu qavramaq, hiss üzvləri vasitəsilə qəbul etmək mümkün olsun.

c) Nəhayət, üçüncü forma gerçəkliyin komponentləri bazasında fəaliyyət göstərir. Sosial norma, sosial rol belə mənə formasına nümunə ola bilər.

Mənanın bu formaları zahiri, ictimailəşmiş şəkildə, maddi-ideal formada (dildə söz şəklində, real gerçəkliyin predmetləri şəklində, obyektiv fəaliyyət sistemi şəklində) və daxili psixoloji, ideal şəklində insanların şüurunda mövcud olur. Dil vahidlərinin mənası bir tərəfdən sözdə, digər tərəfdən insanların beynində mövcud olur. Predmet mənası isə real predmetin obrazının səciyyəsinədən təşkil olunur.

Vaxtilə L.S.Vıqotski yazırdı ki, real aləm qarşımızda ikiləşmiş şəkildə çıxış edir: şeylər aləmi və ideal formada əks olunmuş şeylər haqqında ictimai şəkildə toplanmış biliklər aləmi. Dil işarəsi kimi özünün mənasında hər iki aləmlə bağlı əlamətlər əks olunur. Söz həm konkret, real predmetləri adlandırır, həm də ideal referentləri (semantik denotatı) ifadə edir, bildirir.

Linqvistik semantika üçün maraq doğuran siqnifikativ (məfhumla bağlı olan) mənədir. Buna görə də yaxşı olar ki, dilçilik tədqiqatlarında «məfhumu mənə $\longleftrightarrow$ mətn» zəncirindən kənara çıxılmasın, əks təqdirdə linqvistik təsviri ensklopedik (denotatların xassələrinin sadalanması) təsviri əvəz etmiş olar. Dil işarəsinin semantikasını iki aspektdir: «ad-denotat» münasibəti (Freye görə Bedeutung, rus dilçiliyi terminologiyasına görə «denotativ mənə») və «addesiqnat» (Freye görə Sinn, rus terminologiyasında, siqnifikativ mənə). Lakin burada bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, siqnifikativ mənanın müəyyənləşdirilməsində konkret sözün dil sistemindəki mövqeyi, onun başqa sözlərlə əlaqə və münasibətləri də nəzərə alınmalıdır; böyük, kiçik sifətlərinin siqnifikativ mənasının təsviri üçün metadil anlayışı olan «normaya» üz tutmadan keçinmək olmaz, böyük $\leftarrow$ gözlənilən

normadan çox, kiçik ← gözlənilən normadan az deməkdir, işarələrin qarşılıqlı münasibətini, dil sistemindəki mövqeyini nəzərə almadan bu tip leksik vahidlərin siqnifikativ mənasını izah etmək mümkün deyildir.

Qədim türk dilində sözlərin əksəriyyəti semantik cəhətdən, daha doğrusu, adlandırma baxımından ümumilik ifadə edib. Və bu ümumilik müasir dövrdə törəmə mənaların (polisemantikliyin) yaranma prosesindən köklü surətdə fərqlənir. Tarixən eyni fonetik qabığa malik olan leksem kontekstin müdaxiləsi olmadan müxtəlif anlayışların adları kimi eyni hüquqda işlədilib, sonrakı təkamül (xüsusilə omonimlikdən qaçma müdaxiləsi) həmin sözlərin fonetik quruluşunda dəyişməyə, ayrılmağa səbəb olub. Kak (qax) – meyvə qurusu, qurudulmuş hər şey, qurumuş (göl, gölməçə); Kök – yəhər bağı; kök, əsil; yemiş – yemiş, meyvə; yarağ – fürsət, imkan; yarıq – zireh, qalxana verilən ümumi ad; yası – yastı, enli; yoğun-yoğun, şişkin, qalın.

Dilin inkişafının nisbətən sonrakı pillələrində ümumi anlayışın adı kimi işlənən sözün semantik həcmində parçalanma, ayrılma prosesi gedib, bir sözün ümumi məzmununda toplanmış əlamətlər xırdalanaraq xüsusiləşmiş, konkretlik qazanmış və özünə yeni formal daşıyıcı yaratmışdır. Nümunə üçün bir-iki sözün təkamülünə diqqət edək: suv – 1. su, rütubət, maye; 2. çay; 3. içki, 4. şirə, 5. okean; Tanrı. 1. göy. 2. Allah, allahlıq, 3. ağa, cənab. Bəzən isə eyni fonetik tərkibə malik olan və müxtəlif anlayışlar ifadə edən sözlərdən biri ya dildən çıxıb, yaxud da fonetik şəklini dəyişməli olmuşdur: tağ I – dağ; tağ II – sürü; ter I – dər; ter II – haqqını ödəmə (terçi – işçi, fəhlə); til I – dil, til II – ensiz nəyisə parça-parça kəsmək (Müq. et dilim – yemiş dilimi).

Müxtəlif dil kollektivində təfəkkür imkanı və real aləm cəniliyindən irəli gələn dil məzmunundakı ümumiliklə yanaşı, hər bir dilin semantik-strukturunda özünəməxsusluq müşahidə olunur.

«Azərbaycanca-rusca» lüğətdə «baş» sözünün əsas və törəmə mənalarının təsviri aydınca sübut edir ki, dilimizdə çoxmənalı leksik vahid kimi işlənən «baş»

sözünün doqquz semantik variantının rus dilindəki qarşılığı əksər halda təsviri yolla, yaxud da müstəqil mənalı ayrı-ayrı sözlərlə verilir.

Sözün əsas və törəmə mənalar sisteminin münasibəti də zaman keçdikcə dəyişə bilər. Müstəqil leksik-semantik variant kimi leksemin məna strukturuna müəyyən tarixi inkişafın nəticəsində daxil olmuş bu və ya digər işlənmə sonralar müstəqilləşir və leksemin əsas mənası yerinə keçir, əsas məna isə əlavə mənaların sırasına qoşulur.

Elm tarixçiləri, hər bir elm sahəsində iki cür məfhumu, anlayışı bir-birindən fərqləndirməyi zəruri hesab edirlər. Bunlardan birinci qrupa daxil olanlar kateqoriyalara uyğun gəlir, ümumi elmi, hətta fəlsəfi xarakter daşıyır və konkret elm sahəsində də müəyyən ölçü daxilində özünü göstərir. Konkret elm sahələri ayrı-ayrılıqda belə kateqoriyaların (ümumi elmi) tam açılıb, hərtərəfli şərh olunması gücündə deyildir. Belə anlayışlar konkret elm sahələrində təhlil olunub psixoloji, lingvistik planda interpretasiya edilsə də, geniş aspektdə ümumi metodoloji səviyyəyə üz tutmadan onların mahiyyəti açıla bilməz.

İkinci qrupa daxil olan anlayışlar tamamilə xüsusi xarakter daşıyır və konkret elmi nəzəriyyənin komponenti kimi çıxış edir.

Müxtəlif elm sahələrinin (dilçilik, məntiq, psixologiya, semiotika və s.) maraq dairəsinə daxil olan məna anlayışı da ümumi elmi kateqoriyalar sırasına daxildir. Bu anlayış dar epistimoloji xarakter daşıyır; Buna görə də məna probleminin hərtərəfli açıqlanması üçün müəyyən bir konkret nəzəriyyənin orbitindən kənara çıxıb ona qnoseoloji şərh vermək tələb olunur. İnsan zəkasının, mürəkkəb intellektual əməliyyatların müdaxiləsi sayəsində formalaşan və yüksək abstraksiya, ümumiləşmə daşıyıcısı olan leksik-məntiqi məna birbaşa gerçəkliklə, insanın praktik, dərk etmə fəaliyyəti ilə bağlı olub, özünün məxsusi ontologiyasına malikdir. Deməli, ünsiyyət və ümumiləşdirmənin vəhdətindən ibarət olan məna, onun daşıyıcısı olan işarə dil faktı kimi «biliklərin işarələr sistemi şəklindəki mövcudluq formasıdır» (P.V.Kopnin).

Çoxtərəfli bir anlayış kimi mənə linqvistika ilə yanaşı məntiq, fəlsəfə, psixologiya, ümumi poetika, semiotika üçün də maraq doğurur. Lakin hər bir elm mənanın təkrarlanmayan müxtəlif cəhətlərini araşdırır.

Modallıq kateqoriyası morfosintatik kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriya vasitəsilə cümlədə müxtəlif münasibətlər özünü reallaşdırır. Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməsində yəni insanlar arasında kommunikativ münasibət qurmaq üçün cümlələrdən istifadə edilir. Fikrin ifadəsinə xidmət edən cümlələrin formalaşmasında əsas vasitələr bunlardır:

1. Birləşmə intonasiyası
2. Predikativlik
3. Modallıq.

Modallıq cümlədə özünü iki cəhətdən göstərir.

1. Obyektiv modallıq
2. Subyektiv modallıq

Obyektiv modallıq öz ifadəsini cümlənin xəbərində təzahür etdirir. Hər hansı bir cümlədə əlavə vasitədən istifadə etmədən xəbər vasitəsilə cümlədə obyektiv aləmə münasibət – təsdiq, inkar, konkretlik, zəriflik və sair münasibətlər öz əksini tapır. Cümlənin istər feli, istər ismi xəbərləri obyektiv modallığın daşıyıcılarıdır. Cümlənin ikinci mühüm modallığı subyektiv modallıqdır. Bu modallıq vasitəsilə cümlədəki obyektiv modallığa subyektiv münasibət bildirilir. Bu fikri aşağıdakı sxemlə göstərə bilərik.

$$CM=OM+SM.$$

Subyektiv modallığın daşıyıcıları cümləyə sonradan söyləyən tərəfindən daxil edilir. Bu vasitələr həm morfoloji, həm də sintaktik vahidlər ola bilər.

1. Xitablar. 2. Modal söz və ara sözlər. 3. Nidalar. 4. Ədatlar. 5. Vokativlər. 6. Kiçiltmə və əzizləmə mənası yarada bilən şəkilçilər və s.

Subyektiv modallığın daşıyıcılarından biri olan ədatlar müxtəlif münasibətlər yarada bilər. Bu ədatlar bəzən cümlənin özündə olan obyektiv modallığı gücləndirir.

Ədatların müxtəlif mənə – qüvvətləndirici, dəqiqləşdirici, məhdudlaşdırıcı, sual, əmr, arzu, təsdiq və inkar mənaları və münasibəti yaradan növləri vardır. Bu ədatlar müxtəlif sintaktik situasiyada əsas ifadə etdiyi mənalardan fərqli mənalar ifadə edirlər. Araşdırma prosesində ədatların öz mənə yükündən fərqli ifadə etdiyi mənalar işlənmişdir.

Bəzi əmr nidaları təkid, rica, xahiş, yalvarış, öyüd, nəsihət və s. bildirir.

Arzu ədatları xahiş, təkid, istək qüvvətləndirici mənalar yarada bilər. Ədatın digər mənə növlərinə daxil olan hər bir sözə fərdi yanaşılmışdır. Ədatlar modallığın imperativ, konyuktiv, indikativ mənə növlərinin yaranmasına xidmət edə bilər.

Subyektiv modallığın daşıyıcılarından biri də nidalardır. Nidalar özlərinin morfoloji və semantik xüsusiyyətlərinə görə bir çox qrammatika kitablarında xüsusi nitq hissələrinin içərisində verilmişdir. Belə qruplaşmanın özünəməxsusluğu ondan irəli gəlir ki, heç bir leksik mənaya malik olmayan bu sözlər insanın keçirdiyi hissləri ifadə edə bilər. İfadə etdiyi hər hissənin özünəməxsus olduğuna baxmayaraq müxtəlif fonetik qabığa malik olan bu ifadələr həmin hisslərə işarə edə bilər. Nidalar mənaca müxtəlif qruplarda birləşir:

1. Qorxu, narahatlıq bildirən nidalar
2. Şadlıq, sevinc, təəccüb bildirən nidalar
3. Qəm, kədər bildirən nidalar
4. Çağırış bildirən nidalar
5. Nifrət və istehza bildirən nidalar.

Bu bölgülər şərti hesab edilməlidir. Çünki müxtəlif sintaktik situasiyalarda nidalar çox müxtəlif amplitudada özünü göstərə bilər. Bu zaman nidaların ifadə etdiyi modal mənə belə olacaqdır. Məsələn: əhsən, afərin nidaları əslində alqış bildirir. Lakin bu nidalar elə məqamda işləyə bilər ki, onlar istehza, danlaq ifadə edə bilər.

Emosionallıq bildirən nidaların söylənilən hadisələrə münasibətini, mətnin, situasiyanın, intonasiyanın köməyi ilə aydınlaşdırmaq olar. Emosional

münasibətlərdən başqa nidalar narazılıq, etiraz, işarələrinə diqqəti cəlb etmə, xəbərdarlıq və sair xüsusiyyətlərin də daşıyıcısı ola bilər.

Biz nidaların konkret mənalarından daha çox onun situasiyadakı mövqeyini və bu mövqeyin cümlənin ümumi modallığına etdiyi təsirləri araşdırmışıq.

Cümlədə subyektiv modallığın daşıyıcılarından biri modal sözlərdir. Bildiyimiz kimi, modal sözlər köməkçi nitq hissələrindən özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu söz və ifadələr söylənilən fikrə münasibət bildirir. Bu münasibətlərə görə modal sözlərin aşağıdakı növləri vardır.

1. Təsdiq və ya konkretlik bildirən modal sözlər
2. Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlər
3. Nəticə bildirən modal sözlər
4. Bənzətmə və müqayisə bildirən modal sözlər
5. Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər.

Modal sözlər də cümlədəki obyektiv modallığın konkretlik bildirən – indikativ, ehtimal mənasını yaradan konyuktiv, əmr, xahiş, istək bildirən imperativ modallıqla uyğunlaşaraq cümlənin ümumi modallığına xidmət edir.

Təsdiq, nəticə bildirən modal sözlər – indikativ münasibətlər bildirir.

Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlər – konyuktiv münasibət yaradır.

Bənzətmə, müqayisə, fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər isə imperativ münasibət yaradır. Cümlənin obyektiv modallığı ilə subyektiv modallığın yaratdığı modallıq üst-üstə düşdükdə ümumi cümlə modallığı daha aydın və qəti olur. Əgər burada cümləyə sonradan daxil olan modal söz başqa modallıq ifadə edərsə cümlədəki ümumi modallıq dəyişərək subyektiv modallıqla uyğunlaşacaqdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, obyektiv modallığın cümlədəki ümumi modallığı idarə etmək qabiliyyəti subyektiv modallıqdan daha çox asılıdır. Biz buradakı münasibət eyniliyi və fərqliliyini izləməyi və araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu halda cümlə modallığının ümumi sxemlərinin müxtəlifliyini həm nümunələrlə, həm də əyani şəkildə sxemlərdə göstərmişik.

$$SM_{ind} \rightarrow OM_{ind} = CM_{ind}$$

$$SM_{inv} \rightarrow OM_{kon} = CM_{kon}$$

$$SM_k \rightarrow OM_{kon} = SM_{kon}$$

$$SM_k \rightarrow OM_{inv} = SM_{kon} \quad \text{və s.}$$

Sxemlərdə daha müxtəlif şəkilləri göstərmək olar.

Danışiq dili ilə regional-dialektal xüsusiyyətlər müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında qarışdırıldığı üçün bunların sərhəddini müəyyənləşdirmək dilçilik ədəbiyyatında çətinləşdirilmişdir. Ədəbi dilin mənbəyi olaraq ümumxalq danışiq dili əsas götürüldüyünə görə, əsasən danışiq dilinin leksik vahidlərinin ədəbi dilə keçid yolları izlənilməlidir. Hesab etmək olar ki, danışiq dili leksik vahidlərinin ədəbi dilə keçidi bir neçə yolla baş vermişdir:

birincisi, danışiq dili vahidlərinin şifahi xalq ədəbiyyatı – folklor nümunələrinin anadili yazılı – ədəbi dilə keçidi. Burada ən çox diqqəti cəlb edən cəhət Azərbaycan folklorunun əyani-praktik təqdimatında müxtəlif tədqiqatçıların regional-dialektal mənsubluğuudur. Bəzi hallarda bu tədqiqatçıların regional mənsubluğu ümumxalq azərbaycan danışiq dilində mövcud olan leksik vahidlərin qeydiyyatında qüsurlar yaratmışdır;

ikincisi, orta çağ dövrlərində qələmə alınmış müxtəlif klassik abidlərdə danışiq dili elementlərinin – dil vahidlərinin əski əlifba ilə verilməsində yaranan problemdir. Bu zaman yazı dilinin danışiq dilini nə qədər dolğun və mükəmməl ifadə etməsi şübhəlidir;

üçüncüsü, orta çağ və sonrakı dövrlərdə müxtəlif yazarların yaradıcılığında danışiq dili faktlarını özündə əks etdirməsi araşdırma mənbəyidir. Burada Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətayi, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığı diqqət mərkəzində olmalıdır.

İntensivliyin və intensivləşdirmənin dilçilikdə az araşdırıldığını, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuya toxunulmadığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, burada bir sıra diqqəti cəlb edən məsələlər var. Bu baxımdan intensivləşdirmənin morfoloji ifadəsi müxtəlif yollarla öz əksini tapmışdır. Təbii ki, burada danışiq dilinin

üstünlüyü, ədəbi dilə danışq dilinin böyük təsiri nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, bu mövzu aşağıdakı mikro və makro mövzuları mövzuları əhatə edə bilər:

1. Danışq dilinin müxtəlif dövrlərdə ədəbi dilə təsiri və bu təsirin ədəbi-yazılı dildə əks etdirilməsi. Təbii ki, burada morfoloji xüsusiyyətlər ən çox da müxtəlif sözlərə leksik, yaxud qrammatik şəkilçilərin artırılması ön planda olmalıdır.
2. Nəzərə alsaq ki, bir çox leksik və qrammatik şəkilçilər danışq dilində mövcud olsa da, həm tarixən, həm də bu gün ədəbi dildə normalaşmamışdır. Morfoloji normaların sabitləşməsi, əsasən orta çağ dövrünə aid olduğundan belə faktları sübut etmək yalnız klassik yazılı mənbələr əsasında mümkündür. Biz burada da müxtəlif şairlərimizin bizə gəlib çatmış əsərlərini mənbə kimi götürürük.
3. Müxtəlif nitq hissələrinin intensivləşdirmədə rolunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bütün bu və ya digər intensivləşdirmə halları ilk növbədə danışq dilindən ədəbi-yazılı dlə transfer etmişdir. Əlbəttə, bu halların yazılı-ədəbi dildə qeydə alınması dilçilik tariximizdə əsas məsələlərdən biridir.

Ədəbi dil bütün dövrlərdə yazı dili olaraq danışq dilinin sintaktik vahidlərini – mürəkkəb sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını qeydə almışdır. Biz bunları bütün klassik yazılı mənbələrdə müşahidə edirik. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan türklərinin klassik və şifahi ədəbiyyat nümunələri müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif yazılarla qeydə alınmışdır, onda demək olar ki:

Birincisi, dil həmişə özünün sintaktik forması ilə özünü sübut edir və dilin mvcudluğu onun cümlə quruluşunun mövcudluğudur. Əgər hər hansı dildə ünsiyyət kimi cümlə yoxdursa, həmin dilin mövcudluğundan danışmaq olmaz;

İkincisi, milli dilin sintaktik səviyyəsində həmin dilin bütün səviyyələri – fonetik, leksik və morfoloji qatları hazır şəkildə iştirak edir. Ona görə də sintaktik səviyyədə ekspressivliyin ifadəsi digər dil səviyyələrindən ayrı götürülə bilməz. Bütün dil səviyyələri danışq dili ilə ədəbi dilin normalarını təşkil etdiyindən bunlar qarşılıqlı şəkildə, dilçilik müstəvisində bərabər götürülməlidir;

Üçüncüsü, ədəbi dilin bütün xüsusiyyətləri öz mənbəyini danışiq dilindən aldığına görə, burada biz dialekt xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlamalı və belə xüsusiyyətlərin ədəbi dilə birbaşa, yaxud dolayısı ilə təsirini nəzərə almalıyıq.

Nominasiya latın mənşəli söz olub, «advermə», «adqoyma», «adlandırma» deməkdir. Nominasiya elə prosesdir ki, insanın ətraf aləmi dərk etməsini daima müşayiət edir. Bu dərkətmə nə qədər tam və dəqiqdirsə, adlar da o qədər ətraflı olur.

Onomastik nominasiya probleminin tərkib hissələri bunlardır: sözün semantikasi, sözün semantikasının strukturu; dil vahidlərinin mənasının dəyişilməsi məsələsi; nominativ texnikanın, nominasiyasının müxtəlif üsullarının öyrənilməsi.

Onomastik nominasiya nəzəriyyəsində iki amil diqqət mərkəzində durur: 1) adın mənasının ilk dəfə müəyyənləşdirilməsi və insan şüurunda təsbit edilməsi; 2) dil vahidlərinin nominativ mənasının inkişafı prosesi.

Nominasiya prosesinin özünəməxsus üsul və prinsipləri vardır. Nominasiya üsulu dedikdə əsas əlamətin ifadə üsulu, yeni realinin adının əsasında duran və onu bütövlükdə xarakterizə edən əlamət nəzərdə tutulur. Nominasiya prinsipi müxtəlif dillər üçün spesifik olan müəyyən əlamətlərlə meydana çıxaraq milli özünəməxsusluq əldə edir. Bu prinsipə əsasən, realinin adlandırılması üçün əlamətlər toplusundan normalara uyğun müəyyən əlamətlər seçilir.

Onomastik nominasiyanın tipologiyası aşağıdakı parametrlər əsasında formalaşır: nominasiyanın funksiyası; adlandırılan obyekt, yəni nominat; adın strukturu; subyekt və adresat.

Advermə iki üsulla baş verir: vasitəsiz üsulla advermədə əsas əlamət söz vasitələrlə ifadə olunur; vasitəli üsulla advermədə isə əsas əlamət predmeti işarə edən sözlə ifadə edilir.

Nominasiya cəmiyyətin tarixində çox zəruri və qanunauyğun hadisədir. İnsan şüurunda əks olunan konkret predmetin və səs kompleksinin birləşməsi müəyyən nominativ şəraitdə baş verir. Adın seçilməsi üçün baza dilin lüğət ehtiyatıdır. Onimlər ya ümumi sözlər, ya da xüsusi ad qrupları əsasında yaradılır.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər anlayışı ifadə etmək üçün yeni söz və adlar meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Sözyaratma, o cümlədən adyaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir.

Azərbaycan dilində sözyaratmanın nəzəri məsələləri az-çox işlənmişdir. Lakin onimyaratma prosesinin bütün sahələri tam elmi təhlilini tapmamışdır. Yeni onim yaratmaq Azərbaycan dilində müntəzəm davam edən zəruri bir prosesdir. Dilimizin onomastik sistemi leksik və semantik cəhətdən sabit qalmayıb, daim müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, onimlərdən birinin digərini əvəz etməsi prosesinə məruz qalır. Bu proses kortəbii, təsadüfi deyil, ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi, mənəvi hadisələrlə bağlı tədricən, obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Belə ki, bəzən bu və ya digər onim cəmiyyətin, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində mövcud tələbləri ödəmir və yenisi ilə əvəz olunur.

Onomastik məkanın strukturu öz sərhədlərini genişləndirərək derivasiyanın aktiv zonalarını və istiqamətlərini müəyyən edir. Onimyaratma sahəsində təbii və süni nominasiyanı, uzual və okkazional derivasiyanı fərqləndirmək, onomastik sözyaratmanın üsullar sistemini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Azərbaycan dilinə məxsus hər bir onim dilimizin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir. Buna görə də onimlərin yaranma yollarının öyrənilməsi dilin bir sıra problemlərinin həllinə xidmət edə bilər. Onimlərin yaranması və dəyişməsinin tədqiqi dilin ümumi inkişaf prosesinin daha geniş işıqlandırılmasına müəyyən kömək göstərir.

Müxtəlif xalqlarda onomastikon özünəməxsus şəkildə, öz qanunları bazasında, dildaxili və dilxarici amilləri nəzərə alaraq formalaşır. Lakin cəmiyyətin tarixi inkişafı və ictimai-mədəni dəyişikliklərlə, elmi-texniki tərəqqi və onomastik məkanın qlobalaşması ilə yanaşı, tədricən dəyişərək, yeni onomastik obyektlərin meydana çıxması hesabına daim genişlənir. Bunlara sürətlə inkişaf edən erqonimikanı və komputer dilçiliyinin bir hissəsi nekneymikanı aid etmək olar.

İşin obyektı nitq vahidləri – onomastik okkazionalizmlərdir. Onomastik okkazionalizm dedikdə motivləndirilmiş təbiətə malik, dilin sözyaratma normalarına uyğun yaradılan, nitqdə işlənən, ənənəvi leksikoqrafik mənbələrdə qeyd olunmayan yeni leksik vahidlər başa düşülür. Onomastik okkazionalizmlər qeyri-məhsuldar model əsasında, fərdi yolla düzələn söz, birləşmə və ya formadır. Onlar onomastik məkanın bir hissəsini təşkil edir. Yeni vahidlərin əmələ gəlməsində sözyaratma oyununun rolu böyükdür, bu isə söz yaradıcılığının okkazional üsullarından istifadə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman okkazional onimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri, pragmatik xarakteristikası və koqnitiv məzmununu nəzərdən keçirmək, okkazional leksemlər üçün yaradıcı əsas kimi çıxış edən onimlərin məhsuldar tiplərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Dilə funksional yanaşma, yəni, ilk növbədə, dil və nitq vahidlərinin fərqləndirilməsi milli dilin bütün sözyaratma sistemi fonunda okkazional sözdüzəltmənin ayrılmasına və onun spesifikasiyasının üzə çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Yeni onimlərin əmələ gətirilməsi üçün dil və nitqin sözyaratma mexanizmlərinin tədqiqi, habelə yeni leksimlərin semantik təbəqələşməsi və koqnitiv məzmunun öyrənilməsi onların sözyaratma potensialının üzə çıxarılması məqsədilə davam etdirilə bilər.

Müasir Azərbaycan poeziyasında heca vəznində yazılan bədii nümunələr çoxluq təşkil edir. Lakin bəndin Azərbaycan şeirində fonopoetik vahid kimi təşəkkülünün tarixi Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında alliterasiyanın əsas poetik əlamət kimi tənəzzülü ilə bağlıdır. Əlimizdə olan materiallar bəndin fonopoetik vahid kimi təşəkkülünü izləməyə imkan verir. Alliterasiyanın tənəzzülü və onun qafiyə ilə əvəz edilməsi prosesi nəticəsində bəndin əsas forma göstəricisinə çevrilir. Bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, bənd xalq ədəbiyyatı faktından yazılı ədəbiyyat faktına çevrildikdə onun sistemində fərdiləşmə ilə bağlı olaraq üslubi dəyişikliklərin meydana çıxması da göz qabağındadır.

Heca sisteminin poetexniki funksiyası bəndin təşəkkülünün əsas şərtlərindəndir. Azərbaycan poeziyasında hecanın kvalitativ səviyyədə yox, kvantitativ nisbəti poetik ifadə imkanlarına malikdir.

Bəndin təşəkkülündə II şərt misra sisteminin təşəkkülündən ibarətdir. Misra bənd daxilində başqa misralarla münasibətdə mövcuddur. Heca sintaqmatik hadisədir. Misra ikili xarakterə malikdir. Burada həm sintaqmatiklik, həm də paradiqmatiklik var. Bəndin daxilində bu ifadə imkanları birləşir. Misra heca çoxluğundan təşkil olunduğuna görə müxtəlif sayda hecalar qovuşaraq sintaqmatik muxtariyyət təşkil edirlər ki, buna da poetika kitablarında «təqti» deyilir. Təqtinin özünə gəldikdə isə o, hər şeydən çox fonetik hadisə kimi təzahür edir.

Bəndin təşəkkülünə gətirib çıxaran üçüncü poetexniki əlamət isə qafiyədir. Türkdilli xalqlarda onun əmələ gəlməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcud olsa da o, heç bir başqa dillərin təsiri ilə deyil, onun linqvistik faktorları əsasında meydana gəlmişdir.

Paradiqmatik hadisə hesab olunan qafiyənin müasir poeziyada başlıca vəzifəsi misrada (təqtinin) heca sayının material baxımından tamamlamaq deyil, müxtəlif misralar arasında əlaqə yaratmaqdır.

Müasir Azərbaycan poeziyasındakı sillabik şeiri nəzərdən keçirdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, onun kökləri şifahi ədəbiyyatdan qidalanan zəngin mənbəyi olan nümunələrdir. Keçən əsrdən başlayaraq indiyədək elə bir şair tapmaq olmur ki, o sillabik vəznə müraciət etməsin.

Sillabik şeirin ən mühüm şərti ölçüdür. İstər folklor nümunələrində, istərsə də yazılı ədəbiyyatda ölçü və bölgü əsas göstərici kimi çıxış edir.

Müasir şeirimizin təcrübəsində üçhecalıdan on altı hecalıya qədər şeirlər vardır. Diqqət çəkən cəhətlərdən biri də çoxhecalı və azhecalı sillabik şeirlərdə intonasiya və mövzu baxımından fərqliliyin özünü göstərməsidir.

Poeziya nümunələri üzərində aparılan müşahidələrdən bəlli olur ki, çoxhecalı sillabik şeirlərdə təntənəlilik, azhecalılarda isə oynaqlıq avazı özünü göstərir.

Müasir poeziyada onaltılıqlar az istifadə olunur. Bu bölgüyə keçən əsrin 30-cu illərində müraciət olunub. Çoxhecalılar içərisində ondörd hecalı şeirlər çoxluq təşkil edir. Onüçhecalı şeirlərdə isə C.Cabbarlıdan üzü buyana xalq şeri ənənələri özünü daha çox büruzə verir.

Müasir sillabik şeirdə rastlaşdığımız əlamətlərdən biri də inostapadır. Hələ keçən əsrin ortalarından inostapadan sillabik şeirdə gözəl bədii lövhələr yaratmağa nail olmuşlar ki, müasir poeziyada da ondan istifadə olunur.

Keçən əsrin 20-ci və 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında özünün xüsusi tutumu ilə seçilən sərbəst şeir sillabik şeirdən müxtəlif əlamətləri ilə seçilir.

Əgər sərbəst vəznin poeziyamızdakı rolunun 2 mərhələyə bölünməsi fikrinin düzgünlüyünü qəbul etsək, doğrudan da (I mərhələ 20-30, II mərhələ 50-ci illərdən sonra) sillabik şeirin şedevrlərini yaradanların bu vəznə müraciət edərək yaratdıqları şeirlər də poeziyamızın ən dəyərli nümunələridir (S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, S.Rüstəm).

Sərbəst şeirin I mərhələsində gözəl nümunələr azlıq təşkil edirsə, II mərhələsində isə R.Rza və onun ətrafında toplaşan «gənclər» dəstəsi indiyə qədər bu vəzndə öz sözlərini deyə bilmişlər.

Sərbəst şeirin necə olmasının hərtərəfli elmi izahı Azərbaycan linqopoetikasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeir dedikdə əsas etibarilə vəznəsizlik məsələsini ortaya atmışlar. Lakin 50-ci illərdən sonrakı dövrlərdə yeni məzmunun və yeni formanın köhnənin ənənələrini tamamilə rədd etməməsi zəminində yaranan sərbəst şeir nümunələri dilimizin daxili imkanlarının nə qədər geniş olduğunu bir daha sübut edir.

Mətn dildə struktur və kommunikativ vahid kimi formalaşır. Bu isə mətni təşkil edən cümlələrin müəyyən kommunikativ vəzifə yerinə yetirən bütöv bir konstruksiya daxilində möhkəm mənə və qrammatik bağlılığı ilə ölçülür. Nəzərə alsaq ki, ekspressiv mətnin formalaşması çox rəngarəng, özünəməxsus yollarla gedir

və Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə geniş və ciddi tədqiqat işi aparılmadığından mövzunun araşdırılması lazımlı hesab edilə bilər.

2007-ci ildə dilçilikdə olan nəzəri-ədəbiyyat izlənilib və dil faktları araşdırılmışdır.

Mətnin linqvistik təhlili tərcümə adekvatlığının təmini ilə çox bağlıdır. Mətn məzmununun müərkəb informasiya birliyindən ibarət olmasını nəzərə alsaq, orijinalın digər dilə tərcüməsi zamanı əsasən məna ekvivalentliyi nəzərdə tutulur.

Tərcümə prosesində mətnin strukturunun təkrarı orijinal ilə tərcümənin məna ekvivalentliyinin saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Ardıcıl və paralel açılışlı mətnlərin tərcümədə təkrar sıralanması vacib elementlərdən biri kimi informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Mətnin çox müərkəb informativ vahid olması tərcümə prosesində onun semantik və struktur eyniliyini saxlamaq kimi çox çətin bir problemlə bağlıdır.

Orijinal və onun tərcüməsinin bir-birinin tam eyni olması mümkün deyildir. Əsas odur ki, fikrin və strukturun maksimal yaxınlığı təmin edilsin, orijinaldakı fikir, məqsəd düzgün çatdırılsın.

Ekspressiv mətn üçün bu xüsusilə vacibdir. Ekspressiv funksiya kontekstdən asılıdır.

Yeni söz yaradıcılığının bir qolu leksik şəkilçi vasitəsilə düzəltmə sözlərin yaranmasıdır. Bir söz eyni zamanda bir neçə leksik şəkilçi qəbul edə bilər: yaz+ı+çı+lıq. Bu zaman ardıcıl olaraq əvvəlki söz sonrakı düzəltmə söz üçün əsas olur. Bəzən söz öz kökünü dəyişdirir, daha doğrusu, kök müəyyən zamandan sonra istifadədən qalır və asemantik kökə çevrilir. «Dağıntı, dağılmaq, dağıtmaq» tipli sözlərdəki kimi.

Dildə elə faktlar da var ki, kök işlək vahid kimi qalır, lakin birinci şəkilçi ilə yaratdığı vahid müstəqil olmur. Təbii ki, həmin variantda söz mövcud olmur, ikinci leksik şəkilçinin iştirakı ilə yeni söz yaranır. «Dəmir» sözündən –çi şəkilçisi ilə «dəmirçi» yaranmış və sonradan –lik şəkilçisi ilə «dəmirçilik» sözü formalaşmışdır.

Müasir dilimizdə «dəmirçi» və «dəmirçilik» sözlərinin hər ikisi işləkdir. Amma bu fikri «mehriban-mehribançı-mehribançılıq» paraleli barədə demək olmaz. Belə ki, aralıq söz (mehribançı) müasir dilimizdə mövcud deyil. Elə ona görə də «mehribançılıq» sözü üçün kök «mehriban» sözü alınır. Deməli, «mehribançılıq» sözü – -çılıq şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır və bu yolla da iki leksik şəkilçinin qovuşması nəticəsində yeni bir leksik şəkilçi formalaşmışdır: -çılıq⁴.

Eyni fikir - ıntı⁴, -anaq², - iltı⁴, -ıclı⁴, -daki², - cığaz⁴, -maca², -məçə və s. qovuşuq şəkilçilər haqqında da söyləmək olar. -casına şəkilçisi hətta üç şəkilçinin qovuşmasından yaranmışdır: -ca-sı-na.

Sözə müxtəlif şəkilçilər ardıcıl şəkildə birləşir və bu zaman onlarda qovuşma faktı baş verir. Bu təbii proseslə yanaşı, dildə eyni kateqoriyaya mənsub şəkilçilərin də ardıcıl işlənməsi faktı özünü göstərir. Bu hal daha çox leksik səviyyədə özünü göstərir və bunu bir neçə səbəblə bağlamaq olar. Birinci səbəb intensivlik faktoru ilə bağlıdır və demək lazımdır ki, bu fakt danışmaq dili ilə daha çox bağlıdır. Belə ki, hər hansı dil vahidinin iki, bəzən hətta daha çox təkrarlanması onda olan emosional-ekspressiv çaları gücləndirir. Məsələn, müasir danışmaq dilimizdə «çoxdandan» [çoxdannan] sözü işlədilir. Bu söz «çox» sayına -dan leksik şəkilçisi artırmaqla yaranmışdır. Zaman zərfi olan bu söz müasir dilimizdə işləkdir və maraqlıdır ki, ikinci dəfə yenidən -dan şəkilçisini qəbul edərək «çoxdandan» formasına düşmüşdür və ən əsas cəhətlərdən biri də odur ki, birinci -dan şəkilçisi xalis zərf düzəldən şəkilçi kimi çıxış edirsə, ikincisində müəyyən qədər qrammatiklik hiss olunur. Elə buradan da ikinci səbəb doğur: sözlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi vasitəsi kimi daha çox omonimik səciyyə daşdığına görə.

Eyni faktı «biri» ~ «birisi», «kimi» ~ «kimisi» tipli sözlər haqqında demək olar. Bunlardan birincisində olan -i şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi təsiri bağışlasa da, artıq söz tərkibində ilkin funksional mövqeyini dəyişdiyi aşkardır- daha doğrusu, yeni söz yaradan şəkilçidir. İkinci – -i şəkilçisində isə -i şəkilçisinin ilkin mövqeyində mənsubiyyət məzmunu daha çox hiss olunur.

Dildə az olsa da, bu fakt bütün yaruslarda fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik qatda bu hal özünü göstərir.

Qrammatik şəkilçilər, adətən, sözlər arasında əlaqə yaratmağa və müəyyən qrammatik mənaların meydana çıxmasına xidmət edir. Sözlər ayrılıqda müəyyən qrammatik formalara düşə bildiyi kimi (məsələn, cəmlilik kateqoriyası), özündən əvvəlki sözlə, yaxud sonrakı sözlə əlaqəyə girərək müxtəlif şəkilçilərlə işlənir. Şəkilçilər sözə artırılarkən müəyyən ardıcılığı gözləyirlər. Bu zaman sözdə iki qrammatik şəkilçinin qovuşması da baş verir. Qrammatik şəkilçilərin qovuşması müxtəlif forma və səviyyələrdə baş verir.

Birinci halda qovuşmuş şəkilçilərdən birincisi müasir dilimizdə işləklidən qalmış, arxaik formaya çevrilmişdir. – $-dıq^4$ formatı haqqında bu fikri söyləmək olar. Müasir dilimizdə müstəqil şəkilçi kimi mövcud olmayan $-dıq^4$ formatı $-da^2$, $-ca^2$, $-ım^4$ və s. Şəkilçilərlə qovuşaraq $-dıqda^4$, $-dıqca^4$, $-dığım^4$ və s. şəkilçiləri yaratmışdır.

İkinci qrup şəkilçilərdə hər iki komponent müasir dilimizdə mövcuddur və sözlərin əlaqələnməsində fəal iştirak edir. Amma konkret qrammatik mövqedə həmin şəkilçi komponentlərini ayrıca təsəvvür etmək olmaz. Buraya $-madan^2$, $-arkən^2$ və s. şəkilçilər də aiddir.

Elmi işdə əvvəlcə mürəkkəbləşmiş cümlə, onun komponentləri anlayışları şərh olunur. Biz bu fikirdəyik ki, mürəkkəbləşmiş cümlə cümlənin xüsusi bir tipi kimi nəzərdən keçirilməli, içərisində müxtəlif məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri olan cümlələr mürəkkəbləşmiş cümlə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu mənada tərkiblərdəki predikativliyin səciyyəsi yarım predikativlik kimi götürülməlidir.

O biri tərkiblər kimi, feli bağlama tərkibləri də yarım predikativ kateqoriya kimi fərqləndirilməlidir. Bizim fikrimizcə, istər ayrıca subyektli, istərsə də ortaq subyektli (koreferent) feli bağlama tərkibləri yarım predikativ kateqoriya olmaq baxımından bir elə də fərqlənmirlər. Tərkiblər predikativ kateqoriya sayılan cümlələrlə müqayisədə yarım predikativliyə malikdir, çünki məsdər, feli sifət, istərsə

də feli bağlama tərkiblərində cümlənin baş üzvləri iştirak etmir, onlardakı semantik yük cümlənin (nitqdə: söyləmin) ümumi semantikasına, genişləndirici olmaq etibarilə onun bu və ya digər cəhətdən tamamlanmasına xidmət edir. Belə olduqda əsl cümlələri tam predikativ vahid adlandırırıqsa, məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkiblərini yarım predikativ vahid (komponent) kimi nəzərə almalıyıq. Tədqiqat göstərir ki, o biri tərkiblərlə müqayisədə, feli bağlama tərkibləri müəyyən bir fikir ifadə etməyə, haradasa cümlə əlamətləri daşımağa daha yaxındır.

Feli bağlama tərkibində ayrıca subyekt-mübtəda olduqda bu yaxınlıq daha da güclənir. Hətta bir çox dilçilər tərkibdə subyekt-mübtəda olduqda onu məhz cümlə kimi qiymətləndirir, bu cür tərkibli cümlələri də tabeli mürəkkəb cümlə kimi götürür, bu «mütləq» tərkiblərin türk dilləri üçün budaq cümlə funksiyasını daşdığını qeyd edirlər.

Daha sonra elmi işdə feli bağlama tərkibi mürəkkəbləşmiş cümlənin bir komponenti kimi araşdırılır, həmin tərkibdəki daxili üzvlənmə cümlə üzvü anlayışından fərqli olaraq tərkibdaxili üzvlənmə kimi qiymətləndirilir.

Feli bağlama tərkibindəki daxili üzvlər də buna müvafiq olaraq tərkibdaxili üzvlər kimi izah olunur. Bu fikirdəyik ki, tərkibdaxili üzvləri cümlə yox, tərkib konteksti müəyyən edir.

Mürəkkəbləşmiş cümlə Azərbaycan dilçiliyində, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Doğrudur, bu məsələyə dolayısı ilə münasibət bəsləyənlər olmuş, müxtəlif məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibli sadə cümlələr nəzərdən keçirilmişdir. Rus dilçiliyində (A.Rudnev) içərisində həmcins üzvlər, xitab və ara sözlər, müxtəlif zərflik strukturları olan cümlələr ayrıca öyrənilmiş, hətta elmi gündəmə III dərəcəli cümlə üzvləri anlayışı gətirilmişdir. Biz bu tədqiqatları yüksək qiymətləndirir və Azərbaycan dilçiliyində həmin məsələnin diqqətlə öyrənilməsini vacib sayırıq. Bizə elə gəlir ki, mürəkkəbləşmiş cümlə dedikdə bütövlükdə polipredikat səciyyə daşıyan, lakin struktur vahidlərdən ikincisi cümlə (verbum finitumlu quruluş) kimi formalaşmamış quruluşlar başa düşülməlidir. Bizcə, belə

cümlələrin komponenti (cümlə+tərkib strukturu) kimi müxtəlif məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri götürülə bilər. Deməli, biz mürəkkəbləşmiş cümlələr içərisində müxtəlif feli tərkiblər olan cümlə kimi götürmək istəyirik. Digər söz birləşməsi tipləri barədə, görünür, fikirləşməyə ehtiyac var. Təbii ki, onların mürəkkəbləşmiş cümlədə iştirakı müxtəlif statuslu ola bilər. Tərkiblərin özünə gəlincə, biz onları yarım predikativ strukturlar kimi başa düşürük.

Mürəkkəbləşmiş cümlənin komponenti kimi həmcins üzvləri, ara sözləri, xitabları, müxtəlif zərflik strukturlarını götürmək olmaz, çünki onlardan bəziləri (həmcins üzvlər, zərflik strukturları) xalis cümlə üzvləridir, müxtəlif fərqləndirici məzmunlara malik olsalar da, onlar cümlə məzmununda bir elə ağırlaşma yarada bilmir, «cümlə içində cümlə» səciyyəsinə deyillər. Məhz tərkiblər mürəkkəbləşmiş cümlənin komponenti funksiyasını yerinə yetirirlər. Belə mürəkkəbləşmiş cümlələr öz mövqeyinə görə sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasında keçid səciyyəsinədir. Tərkiblər yarım predikativ struktur vahid olmaq etibarilə cümləyə bir ikili struktur gətirirlər: 1) bir yandan cümlənin predikativ vahid kimi müstəqil strukturu; 2) o biri yandan, məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkiblərinin öz daxili strukturları cəhətdən yarım müstəqilliyi və cümləyə ikinci bir «cümlə» məzmunu gətirmələri.

Elmi işdə içərisində müxtəlif tərkiblər olan konstruksiyalar mürəkkəbləşmiş cümlələr kimi nəzərdən keçirilir. Belə cümlələr sadə və mürəkkəb cümlələr arasında yerləşməklə xüsusi mövqeyə malikdir. Ayrı-ayrı tərkiblər belə cümlələrin komponenti kimi çıxış edir. Bu, Azərbaycan dilçiliyində məsələyə tam yeni yanaşmadır. Elmi işin bu hissəsində koreferentlik (ortaq subyektin olması) mürəkkəbləşmiş cümlənin komponenti olan tərkiblərə aid xüsusiyyət kimi nəzərdə tutulur. Ayrıca subyektli tərkiblərdə olduğu kimi, koreferent konstruksiyalarda da cümlə üzvü anlayışı qəbul edilir, lakin bütöv cümləyə aid olan üzvlərdən fərqli olaraq, bunlar tərkibdaxili üzvlər kimi götürülür.

Koreferent konstruksiyalarda subyekt-mübtədalar həm cümlə, həm də məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri üçün ortaq olur. Həm də koreferentlik nə cümlə,

nə də tərkib üçün – heç biri üçün üstün səciyyə daşımır. Belə koreferent konstruksiyaları vaxtilə (elə indinin özündə də) müxtəlif cür adlandırmışlar: ortaq subyektli tərkib, «çevrilmiş budaq cümlə», birikmiş (craënnoc predlojenie) cümlənin komponenti və s. Hətta bəzi dilçilərin fikrincə, belə konstruksiyalar xalis budaq cümlələrdir, türk dilləri üçün daha səciyyəvi olan bu konstruksiyalarda supertabelilik olur və bunlar guya baş cümləyə daha möhkəm bağlanır. Biz bu fikirdəyik ki, koreferent konstruksiyalar, müstəqil subyektlərdən fərqli olaraq, mürəkkəbləşmiş cümlənin xəbəri ilə birbaşa bağlanır. Müstəqil subyektlilər koreferent səciyyəvilərdən fərqli olaraq, bir növ avtonomiya yaratmaq, daxili üzvləri ilə daha çox genişlənmə imkanlarına malikdir. Koreferent konstruksiyalılarda cümlə üzvlərinin xəbərlə təması daha güclüdür.

Koreferent konstruksiyalılarda da tərkibdaxili üzvlərin dayaq sözə (məsdərə, feli sifətə, feli bağlamaya) münasibəti bir elə fərqli səciyyə daşımır: bu münasibət ayrıca subyektlilərdə də necədirsə, yenə də elədir. «Mən bu gün səhər universitetə gedəndə onu yol kənarında, həm də xeyli dalğın gördüm» cümləsini nəzərdən keçirək. Bu cümlədə mən mübtədası həm feli bağlama tərkibi, həm də cümlə üçün ortaq üzvdür, «bu gün», səhər, universitetə bu tərkib üçün daxili üzvlərdir, həm də bu «üzvlər» gedəndə feli bağlamasına birbaşa bağlıdır, dolayısı rabitə yoxdur. Maraqlıdır ki, tərkibdaxili üzvlər olan bu gün və səhər sözləri həm tərkibə, həm də bu mürəkkəbləşmiş cümlənin xəbəri ilə birbaşa bağlanır – determinant üzvlərdir. Determinant, eləcə də həm tərkib, həm də cümlə üçün ortaq üzvlər məsələsi Azərbaycan dilçiliyində diqqətlə araşdırılmalıdır.

Paralel komponentlərin cümləyə daxil olması cümlənin kommunikativ yükünün, məzmununun genişlənməsinə xidmət edir. İstər həmcins üzvlərin, istərsə də paralel komponentlərin cümlədə iştirakı onu sadəlikdən çıxarmır, onu yalnız semantik cəhətdən mürəkkəbləşdirir. Cümlənin struktur karkası yeni struktur-semantik münasibətlər hesabına zənginləşir. Eyni zamanda iki cümlə üzvü qoşa işlənərək, hər bir həmcins üzv digər bir üzvlə əlaqəyə girərək, cümlədə paralel

işlənir və paralel komponent yaratmış olur. Paralel komponent iştirak etdikdə, cümlədə daha dərin mürəkkəbləşmə müşahidə edirik.

Paralel komponent iki və daha artıq cümlə üzvünün təkrarı ilə meydana çıxır. Məsələn: Qalanlar gedənlərə, gedənlər qalanlara qibtə etdilər. (mübtəda və tamamlıq).

K.Abdullayev «zaman yaşa doldu, insan ağıla» tipli cümlələri paralel komponentli sadə geniş cümlələr adlandırır. Bu tip cümlələrdə paralel komponentlər iştirak edib, amma cümlə özlüyündə sadə deyil, II komponenti yarımçıq cümlə olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Həmin xarakterdə olan «Doğruya zaval yoxdur, əyriyə aman», eləcə də «zaman yaşa doldu, insan ağıla» və s. bu tipli cümlələri dəyişməklə məzmunu xələl gəlmədən sadə genişlənmiş cümləyə çevirmək olar. Doğruya zaval, əyriyə aman yoxdur. Zaman yaşa, insan ağıla doldu.

Sintaktik həmcinslik kateqoriyası çox geniş və əhatəlidir. Ayrı-ayrı sözləri, cümlə üzvləri, mürəkkəb cümlənin komponentləri həmcins ola bildiyi kimi, mətnin (mürəkkəb sintaktik bütövlərin) müstəqil cümlələri belə həmcins xarakterdə çıxış edə bilər. Burada həmcinslik hesabına sadə cümlələrin genişlənməsindən bəhs edirik.

Həmcins üzvlər leksik təbiətindən, morfoloji ifadələrindən deyil, sintaktik vəzifələrindəki eyniliyindən asılıdır.

Cümlənin bütün üzvləri həmcins xarakterdə çıxış edə bilər. Bu haqda müxtəlif fikirlər olmuşdur. Məsələn, dilçilikdə baş üzvlərin həmcinsliyini, ikinci dərəcəli üzvlərin həmcinsliyindən fərqləndirmək cəhdləri olmuşdur. Həm rus, həm də Azərbaycan dilçiliyində bu xüsusiyyət özünü göstərir. Qeyd edilir ki, baş üzvləri həmcins olan cümlələr nisbətən mürəkkəbləşmiş cümlələrdir. Xüsusən feli xəbərləri həmcins olan cümlələr sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasında aralıq mövqe tutan xüsusi tip cümlələr kimi təqdim edilir. Doğrudur, baş üzvləri həmcins olan cümlələr ikinci dərəcəli üzvləri həmcins olan cümlələrdən semantik zənginliyi, mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu da təbiidir. Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsasını, özəyini təşkil edir. Bu baxımdan baş üzvləri, xüsusən feli xəbərləri həmcins olan cümlələr mürəkkəb

cümlələrə semantik cəhətdən daha yaxındır. Amma semantik mürəkkəbləşmə, hələ qrammatik mürəkkəbləşmə demək deyil. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə ümumiyyətlə həmcins üzvlü cümlələri vaxtilə qovuşuq cümlələr adlandırmış, daha sonralar K.Abdullayev bir qədər də irəli gedərək, iki və daha artıq feli xəbəri olan (yəni feli xəbərləri həmcins olan cümələr) sadə cümlə ola bilməz fikrini irəli sürmüşdür. Əslində isə baş üzvləri, xüsusən feli xəbərləri həmcins olan cümlələr semantik yük baxımından nə qədər zənginləşmiş, mürəkkəbləşmiş olursa olsun, sadəlikdən uzaqlaşmır.

Müasir Azərbaycan dilində formaca sadə cümlə qəlibində olan lakin məzmun etibarilə mürəkkəbləşən cümlələr də vardır. Daxilində feli tərkiblər olan sadə cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu hesab edilir. Bunlar məzmunca mürəkkəb cümlələrə çox yaxınlaşırsalar da, sadə cümlənin bir forması olaraq özünü göstərir. Feli tərkiblər cümləni genişləndirən vasitələr içində xüsusi mövqeyə, çəkiyə malikdir. Digər vasitələrə nisbətən, cümləni daha dolğun, daha informativ edir.

Sadə cümlədə feli tərkiblər ayrıca subyektə malik olub-olmamasına görə özünü iki şəkildə göstərir. Ayrıca subyektin işlənməsi ən çox feli bağlama tərkiblərinə məxsus haldır, lakin tərkiblərin bütün növlərini əhatə edir. Feli sifət tərkiblərinin bəzilərinin ayrıca subyektli olur. (Məsələn, Sən yazan məktubu aldım.) Məsdər tərkiblərinin, adətən, ayrıca subyektli olmur. Lakin «ilə» qoşmalı məsdər tərkibinin öz subyektli işlənə bilər. (Məsələn xoruz banlamaqla səhər açılmaz). Ortaq subyektli tərkiblər bütün feli tərkibli sadə cümlələrdə işlənir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dilçiliyi kafedrası üzrə 2006-2008-ci illərdə müxtəlif istiqamətlərdə aparılmış elmi-tədqiqat işləri üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir.

1. Vurğu mövzusunun tədqiqi göstərir ki, çağdaş Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər vurğu baxımından çox mürəkkəbdir. Buna baxmayaraq tədqiqat nəticəsində həm öz sözlərimizdə, həm də alınma sözlərdə vurğunun yeri, təbiəti, onların uzun hecadakı yerini müəyyənləşdirmək, habelə alınma sözlərdə vurğunun özləşmə meyli müəyyənləşdirilmişdir.
2. Araşdırmada leksik mənanın linqvistik mahiyyəti müəyyənləşdirilmiş, onun digər aspektlərdən fərqi dəqiqləşdirilmişdir. Habelə leksik semantika ümumi dil qanunları ilə tənzimlənir.
3. Danışqı dili vahidlərinin ədəbi dilə transformasiya yolları və üsulları müəyyən olunmuşdur.
4. Azərbaycan dilində cümlənin modallığının ifadə vasitələri müəyyənəşdirilmişdir.
5. Azərbaycan dilində onomastik nominasiyasının dilin təbiətinə, tarixinə uyğunluğu, yeni onimlərin yaranma prosesi dəqiqləşdirilmişdir.
6. Azərbaycan dilində hecanın poetexniki funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir.
7. Şəkilçilərin qovuşması dilin təbii inkişafının məhsulu olub, yeni vahidlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir ki, bu da son olaraq dilin zənginləşməsinə xidmət edir.
8. İnformasiyanın ekspressiv ifadəsi fikrin təsir qüvvəsini artırır, nitqi daha aydın və səlis edir. Tərcümənin ən vacib məsələsi məzmun ekvivalentliyinin saxlanması üçün lazım olan vasitələrdən düzgün istifadə edilməsidir.
9. Mürəkkəbləşmiş cümlə problemi ilk dəfə bu plan işində araşdırılır. Müəllifə görə, içərisində müxtəlif fəli tərkiblər olan cümlələr bu ad altında izah olunmalıdır. Beləliklə, məsdər, fəli sifət və fəli bağlama tərkibləri mürəkkəbləşmiş cümlənin komponenti kimi götürülməlidir. Tərkib daxilindəki izahedici üzvlər isə cümlə

üzlərindən fərqli olaraq, tərkibdaxili üzlər kimi qiymətləndirilməlidir. İş davam etdirilir.

10. Paralellik həmcinsliklə sıx bağlıdır, paralellik həmcinsliyi təmin edir. Paralel komponentlər həmcins üzlərdən daha çox semantik rəngarənglik, müxtəliflik, zənginlik əldə etmək imkanlarına malikdir. Fəli xəbərləri həmcins olan cümlələri mürəkkəb cümlə hesab etmək fikri ilə razılaşmaq olmaz. Fəli tərkibli cümlələr sadə, geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu hesab edilir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
2. F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı, 1982.
3. Vurğu lüğəti. «Elm» nəşriyyatı, 1983.
4. Əliyeva T. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyat məsələləri. Bakı, 2007.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III, Bakı, 1983.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, BDU, 2000.
7. M.Vəliyeva. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi, 2008.
8. F.Ağayeva. Şifahi nitqin sintaksisi, 1975.
9. K.Vəliyev. Dastan poetikası, 1984.
10. Həbibli R. Onomastik nominasiyada əlamətin rolu – AMEA-nın Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №3-4, 2004, səh.21-24.
11. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II c., B., 2004.
12. Abid Ə. Heca vəzninin tarixi. Maarif işçisi, 1927, №6-7.
13. Axundov A.A. Şeir sənəti və dil. B., 1980.
14. Abdullayev Ə. Aktual üzvləşmə və mətn, Bakı, 1998.
15. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
16. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, 1981.
17. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili, Bakı, 1986
18. Kazımov S.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.
19. Xəlilov Ə. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. EA «Xəbərlər» №1, Bakı 1969
20. Ş.Hüseynov. Qrammatik şəkilçilərin inkişafı. Bakı, 2000.
21. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
22. F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1984.
23. Y.Məmmədov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1979.

- 24.Z.Budaqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
- 25.Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2002.
- 26.İ.Əhmədşadə. Tərkib və tərkibdaxili qruplar. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 5 (59). Bakı, 2007, səh.41-43.
27. İ.Əhmədşadə. Tərkiblər mürəkkəbləşmiş cümlənin komponenti kimi. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. X kitab. H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, səh. 19-21.

Rus dilində

1. Starostov L. Ob udarenii v tureüköm əzıke. Trudi voennoqo instituta inostrannıx əzıkov. №2, M., 1983.
2. V.N.Peretruxin. Problemı sintaksisa odnorodnıx çlenov predlojenie v sovremennom russkom əzıke. Voronej, 1979.
3. Russkaə razqovornaə reçğ, 1973.
4. V.Vinoqradov. Stilistika, 1963.
5. Nominaüie v onomastike. Sb. statey. Sverdlovsk, 1991
6. Qırşman M.M. Stixotvornaə reçğ. M., 1965.
7. Vaxidova Q.V. Sposobı peredaçi vnutrennoy gkspressii teksta, Ufa, 2007
8. Tekst i perevod. Akademiə nauk SSSR, 1988.
9. A.Q.Rudnev. Sintaksis oslojennoqo predlojenie. Urneqrız, M., 1959.
- 10.A.Q.Rudnev. Sintaksis sovremennoqo ruskoqo əzıka, Uçredqiz, M., 1968

2006-2008-ci illərin tam hesabatı üçün

İCRAÇILARIN SİYAHISI

Nö	Vəzifə	Elmi dərəcə	Elmi ad	İmza	A., a.a., soyadı	Ştat vahidi
1	professor	f.e.d.	prof.		Bayram Baxşalı oğlu Əhmədov	1 şt
2	professor	f.e.d.	prof.		Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev	1 şt
3	Dosent	f.e.n.	dosent		İsmayıl Teymur oğlu Məmmədov	1 şt
4	dosent	f.e.n.	dosent		İsmayıl Əhməd oğlu Əhmədzadə	1 şt
5	dosent	f.e.n.	dosent		Elmira Cəlal qızı Həsənova	1 şt
6	dosent	f.e.n.	dosent		Zəmfira Əsgər qızı Şahbazova	1 şt
7	dosent	f.e.n.	dosent		Sevda İsgəndər qızı Kazımova	1 şt
8	dosent	f.e.n.	dosent		Yaşar Əliş oğlu Məmmədli	1 şt
9	dosent	f.e.n.	dosent		Reyhan Yusif qızı Həbibli	1 şt
10	baş müəllim	f.e.n.	b/müə.		Məftunə Vaqif qızı Vəliyeva	1 şt